

УДК 327:316.444-054.73](100)
DOI 10.30970/vir.2019.47.0.10987

ЯВИЩЕ МІГРАЦІЇ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ТА ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Віктор Сичов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000, тел. (032) 2394-132,
e-mail: mr.victorsychov@gmail.com*

Висвітлено міграційні процеси як соціальне явище, яке визначає стан як окремих держав, так і всієї світової спільноти. Підкреслено, що сьогодні міграція є однією з найактуальніших проблем не тільки соціальної, але і економічної, політичної сфер суспільного життя. В останні десятиліття спостерігається значне поживлення міграційних процесів, пов'язане з політичними і соціально-економічними потрясіннями в житті багатьох країн світу. Складність даного явища часто призводить до протиріч між інтересами держави (в тому числі всієї світової спільноти як глобального механізму соціальної організації) і правами окремої особистості, нації, етнічної групи. У зв'язку з цим міграційні процеси виступають засобом адаптації людей до змін, що відбуваються, чим і пояснюється актуальність їх всебічного дослідження. Численні статистичні дані про міграційні процеси, а також інші дані в галузі міграційних досліджень потребують осмислення та розгляду, в результаті якого існуюча деяка хаотичність міграційних потоків – стане зрозумілою і, можливо, більш контрольованою і керованою. Розглянуто такі поняття як «міграція», «міграційний процес» і їхнє співвідношення. Досліджено основні концептуальні моделі (основи) міграційної політики.

Ключові слова : міграція; міграційна політика; моделі міграційної політики; міграційна криза; біженці.

Сьогодні міграція є однією з найактуальніших проблем не тільки соціальної, але і економічної, політичної сфер суспільного життя. Складність даного явища часто призводить до протиріч між інтересами держави й правами окремої особи, нації, етнічної групи. Тому міграційні процеси є засобом адаптації людей до змін, що відбуваються, чим і пояснюється актуальність їх всебічного дослідження.

Протягом багатьох десятиліть дослідженнями питань міграції займалися, здебільшого, економісти, соціологи і демографи, в той час як політичне вивчення міграційних процесів і їхнього впливу на структуру та політику держав залишалися нерозв'язаними. Факт того, що проблемний вимір міграції

сягає є вельми гетерогенним та суперечливим, зумовив виникнення багатьох підходів до розуміння, формування та реалізації міграційної політики.

Політологи, які звернулися до вивчення імміграції, зосереджуються, здебільшого, на трьох проблемах: ролі національної держави в управлінні міграційними потоками і контролі над власними кордонами; впливі міграції на інститути суверенітету та громадянства а також на взаємозв'язку міграції з одного боку і зовнішньої політики й політики національної безпеки – з іншого; питаннях інкорпорації.

Типології міграцій зазнають постійного розвитку. Часто, в результаті порівняння різноманітних міграцій виділяються унікальні, специфічні, в певному сенсі відмінні від інших пересування осіб. Створення нових типологій засновуються на фундаментальній теорії, в той час як теоретичні класифікації розвиваються за допомогою детального аналізу емпіричних даних.

Постійне поселення мігрантів в країні розглядається як загроза безпеці з різних причин, у тому числі: з економічних – як тиск на заробітну плату і умови праці; за соціальними – як запити щодо соціального забезпечення та поява люмпенізованого прошарку; за культурними – як виклик національній культурі та ідентичності; за політичними – як загроза громадському порядку, виникнення власних політичних організацій мігрантів та їх вплив на зовнішню політику.

Міграційні процеси – це соціальне явище, яке визначає стан як окремих держав, так і всієї світової спільноти. Сьогодні міграція є однією з найактуальніших проблем не тільки соціальної, але і економічної, політичної сфер суспільного життя. В останні десятиліття спостерігається значне поживлення міграційних процесів, пов'язане з політичними і соціально-економічними потрясіннями в житті багатьох країн світу. Складність даного явища часто призводить до протиріч між інтересами держави (в тому числі всієї світової спільноти як глобального механізму соціальної організації) і правами окремої особистості, нації, етнічної групи. У зв'язку з цим міграційні процеси виступають засобом адаптації людей до змін, що відбуваються, чим і пояснюється актуальність їх всебічного дослідження. Численні статистичні дані про міграційні процеси, а також інші дані в галузі міграційних досліджень потребують осмислення та розгляду, в результаті якого існуюча деяка хаотичність міграційних потоків – стане зрозумілою і, можливо, більш контрольованою і керованою.

Важливе значення в дослідженні сутності та структури міграційної системи має визначення понять «міграція», «міграційний процес» і їхнє співвідношення. У ширшому сенсі слова міграція означає пересування людей, їхню географічну передислокацію – тимчасову або постійну. Термін «міграція» походить від латинського *migratio* – переселення. У своєму первинному значенні він пов'язаний з дієсловом «подорожувати пішки, мандрувати» [14, с. 36].

Вперше термін «міграція» вводить в науковий вжиток англійський вчений Е. Равенштейн у праці «Закони міграції» [33], де він розглядає міграцію як безперервний процес, зумовлений взаємодією чотирьох основних груп чинників,

що діють, а саме: у початковому місці проживання мігранта, на стадії його переміщення, в місці в'їзду, а також чинники особистого характеру.

Всього автором було видано три статті на тему міграції: «Birthplaces of people and the Laws of Migration» в *Geographical Magazine* (1876) [32], «The laws of migration» («Закони міграції») в *Journal of the Statistical Society* (1885)[33] і «The laws of migration: Second Paper» в тому ж журналі (1889) [34]. У своєму дослідженні Равенштайн спирався на дані перепису населення Великобританії, в якому з 1841 р. постало питання про місце народження громадян. Тому така широка група, як емігранти, не відображена в дослідженні.

На основі емпіричних спостережень автор формулює основні закони міграції, які він публікує в журналі статистичного суспільства спочатку в 1885 р., а потім в 1889 р.

Закони мають такий вигляд.

1. Більшість мігрантів переміщуються на короткі відстані.
2. Міграція здійснюється крок за кроком («існує процес поглинання (абсорбції), коли люди, охоплені зростанням найближчих міст, мігрують в них, а їх місце займають переселенці з більш віддалених місць, і так до тих пір, поки притягуючі чинники не ослабнуть. Існує так само процес розсіювання (дисперсії), зворотний процесу поглинання »).
3. Мігрантів, які переселяються на великі відстані, притягують до себе центри промисловості і торгівлі.
4. Кожен міграційний потік породжує антипотік.
5. Городяни менш здатні до міграції, ніж уродженці сільській місцевості.
6. Жінки більш схильні до міграції, ніж чоловіки (пізніше в 1889 р. Равенштайн додає, що це відноситься тільки до переміщень усередині країни, у зовнішній міграції переважають чоловіки).
7. Більшість мігрантів – дорослі люди. Сім'ї рідко переїжджають за межі країни, в якій з'явилися.
8. Населення великих міст збільшується більш за рахунок міграційного приросту, ніж за рахунок природного.
9. Обсяг міграції збільшується пропорційно розвитку промисловості, торгівлі і транспорту.
10. Міграції в основному направлені з сільськогосподарських районів в центри промисловості і торгівлі.
11. Головні причини міграції – економічні.

Необхідно відзначити, що Равенштайн розглядав тільки внутрішні міграції, тому саме до них в першу чергу необхідно віднести і виведені ним закони.

Американський соціолог Самуель Стоффер запропонував власну теорію і здійснив оригінальний внесок у вивчення міграції. Його стаття вийшла в 1940 р. в журналі *American Sociological Review* під назвою «Можливості, що втрутились: теорія взаємодії руху та відстані» (*Intervening opportunities: a theory relating mobility and distance*) [38]. На думку Стоффера, відстань і населення двох пунктів – не головна детермінанта міграційного потоку між ними. «Кількість

людей, які прямують на певну відстань, прямопропорційно відкривається кількості перспектив і обернено пропорційно кількості обставин».

Можливості, що втруtilись (*intervening opportunities*) за Стоффером – це все, що перешкоджає міграційному процесу. Це можуть бути витрати на транспорт, місцеве законодавство, що перешкоджають міграції, недостатня інформованість мігранта, негативне ставлення місцевого населення і т. д.

Питання, на яку відстань здатні переміщатися мігранти, залишався в фокусі всіх класичних міграційних теорій з часів «Законів міграції» Равенштайна, які обґрунтували відстань як фактор міграції. Американський лінгвіст і філолог Джордж Кінгслі Зіпф, спираючись на закони Равенштайна, в 1946 р. опублікував роботу в журналі *American Sociological Review* «The (P1 P2 / D) Hypothesis: On the Intercity Movement of Persons» [41], в якій розглянув вплив відстані на міграції між містами. Вчений намагався пояснити таку міграцію принципом найменших зусиль, або найменшого опору. Цей принцип полягає в тому, що люди при досягненні результату завжди вибирають дії, які зажадають від них найменших зусиль. Відповідно до теорії Зіпфа, величина міграційного потоку з одного міста в інший залежить від відстані між містами, оскільки витрачені кошти, докладені зусилля і труднощі збільшуються з відстанню. Важливою змінною стає відстань взаємодії (*friction distance*). У підсумку на основі цієї теорії 1949 р. учений в книзі «Людська поведінка і принцип найменших зусиль» («*Human behavior and the principle of least effort*») запропонував гравітаційну модель міграції [40]. Ця модель отримала широке поширення і використовується багатьма дослідниками при аналізі міграцій. Інтенсивність міграційного потоку між двома об'єктами в гравітаційній моделі буде залежати від відстані між ними і деякої міри їх значущості (величини). За міру значущості зазвичай беруться показники чисельності населення. Гравітаційна модель відрізняється від моделі Стоуффера тим, що враховує тільки два конкретних фактора, один з яких є константою, а не більш великий і розпливчастий перелік «можливостей, що втручаються». Після появи робіт Стоуффера і Зіпфа математичне моделювання стало одним з основних методів вивчення міграції, хоча його початки сягають ще до початку XIX ст., коли бельгійський учений Ламберт Кетле в книзі «*On Man and the Development of his Faculties: An Essay in Social Physics*» вказав на зв'язок соціальних і фізичних явищ, торкнувшись моделювання міграційних процесів.

Значний внесок у вивчення теорії міграції населення вніс американський соціолог Еверетт С. Лі. У 1966 р. в статті «Теорія міграції» («*A theory of migration*») він переформулював теорію Равенштайна, приділивши увагу факторам притягання і виштовхування [27]. Лі відзначав, що з місцем прибуття і вибуття незмінно пов'язані дві групи факторів, що впливають на мігранта – позитивні і негативні (наприклад, бажання жити поруч з родичами або труднощі, з якими доведеться зіткнутися при переїзді). Сили, що впливають на мігранта, можуть бути численні і різні. Він також звернув увагу на вплив, який чинять «перешкоди, що втручаються» («*intervening obstacles*») і різними обмеженнями, що діють між пунктами прибуття та вибуття. Серед цих перешкод

– відстань, вартість транспорту, доходи і витрати на новому місці, вартість житла, бар'єрний фактор кордону. Будучи невеликою перешкодою для одних мігрантів, вони можуть бути нездоланими перешкодами для інших. Модель Лі враховує всі сили (економічні, політичні, соціальні, культурні, природні) впливу на мігранта. Таким чином, для автора міграція є балансом притягальних і виштовхувальних чинників у пункті вибуття і пункті прибуття, що вибудовується під впливом «перешкод, що втручаються». Відповідно, для мігранта – це суб'єктивна оцінка обставин при прийнятті рішення про міграцію. Автор не вказує, як в кінцевому підсумку створюється цей баланс, але каже, що оцінка формується в результаті раціонального мислення. Також автор не говорить, як перевести «перешкоди, що втручаються» в чисельні величини. Незважаючи на це, його модель знаходить широке застосування.

У другій половині ХХ ст. у вивченні міграції стала виділятися економічна наука, у фокусі якої, крім інших, знаходяться і країни, що розвиваються. Міграційні теорії, якими вона оперує, так чи інакше засновані на притягуючих і виштовхуючих факторах, які відсилають нас до Равенштайну. Сильний вплив мала неокласична економічна теорія, згідно з якою універсальна людина діє з максимальною вигодою і найменшими витратами. Відповідно, міграційні потоки повинні регулюватися попитом і пропозицією на ринку робочої сили. Країни і регіони з високим попитомі обмеженою пропозицією в робочій силі повинні забезпечувати більшу зарплату, яка приверне людей з країн і регіонів з надлишком робочих рук. Очевидно, що економічні чинники, хоч часто і є провідними, але навряд чи бувають єдиними при прийнятті рішення про міграцію. Критиками неокласичної економічної теорії міграції виступили вчені, які досліджують окремі міграційні історії. Відповідно до теорії мігрувати повинні найбільш бідні люди в найбагатшій країні, проте в реалії, як показують їх дослідження, це в більшості представники середнього класу з країн, що розвиваються [24, р. 3–4].

Варто відзначити Вільяма Артура Льюїса, нобелівського лауреата, автора двосекторної моделі економіки, яка передбачає виділення сільського і міського сектора. Особливу увагу в цій моделі автор приділяє міграції з сільської місцевості в місто на тлі зростання виробництва і зайнятості в країнах третього світу. Його теорія мала безліч послідовників, наприклад Фей, Рані, Харріс, Тодаро, Дорінгер, Піоре, Штігліц.

Американські економісти Джон Харріс і Майкл Тодаро також ставили на перше місце питання міграції. Їхня робота була опублікована в статті «Міграція, безробіття і розвиток: аналіз двох секторів» («Migration, Unemployment, and Development: A Two-Sector Analysis») в журналі «Американський економічний огляд» 1970 р. [26].

Зазначимо, що Дж. Харріс, був фахівцем з дослідження економіки африканських країн, у багатьох з яких йому довелося працювати. Його погляди були, зокрема, засновані на вивченні ринків робочої сили в Нігерії та Кенії.

Американський культуролог-географ Вільбур Зелінські, автор культурного районування США, відомий через власну концепцію міграційного (мобільного)

переходу (за аналогією з демографічним переходом). Вона була опублікована в журналі «Географічний огляд» (Geographical review) Американського географічного товариства в 1971 р. [39]. Зелінські стверджує, що існують чіткі часові й просторові структурні закономірності зростання персональної мобільності, і вони є невід'ємною частиною процесу модернізації. Сам міграційний перехід складається з п'яти фаз:

1. Первісне традиційне суспільство. Мінімальна міграція з метою зміни місця проживання і обмежені переміщення, пов'язані із землекористуванням, громадським життям, торгівлею, військовими справами або релігійними обрядами.

2. Раннє мобільне суспільство. Масові міграції з сільської місцевості в міста, старі і нові. Характерний рух сільських жителів з метою колонізації околиць, якщо в країні існують неосвоєні землі. Масовий відтік емігрантів в доступні і привабливі країни. При певних обставинах невелика, але характерна імміграція кваліфікованих робітників, конструкторів, вчених з інших країн. Значне зростання різного виду циркуляції населення.

3. Пізніше мобільне суспільство. Ослаблі, але все ще переважають міграції з сільської місцевості в міста. Зменшення міграції з метою колонізації околиць. Спад або припинення еміграції. Подальше зростання циркуляції населення з ускладненням структури циркуляції.

4. Розвинуте суспільство. Мобільність громадян падає і коливається на низькому рівні. Рух із сільської місцевості в місто триває зі зниженням в абсолютних і відносних показниках. Потужні міграційні потоки «місто-місто» і всередині агломерацій. Якщо прикордонні поселення зберігаються, то вони в стані застою або ізоляції. Значна імміграція некваліфікованої і середньокваліфікованої робочої сили з відносно доступних країн. Можливі значні міжнародні міграції або циркуляції кваліфікованих робітників і фахівців, але напрямок і обсяг потоку залежить від певних умов. Значно збільшується циркуляція населення, зокрема, в економічній сфері і сфері розваг, але не тільки.

5. Надрозвинене суспільство. Можливе зменшення рівня міграції та уповільнення деяких форм циркуляції, пов'язане з розвитком комунікацій і пошти. Практично всі міграції здійснюються між містами або всередині агломерації. Можлива подальша міграція щодо некваліфікованої робочої сили з менш розвинених областей. Збільшення циркуляції може бути наслідком появи нових її форм. Внутрішня і зовнішня міграція може бути обмежена суворим контролем.

Таким чином, автор говорить про безперервну історичну еволюцію в міграційному русі населення. Слід також підкреслити, що автор будує таку модель для певної ідеальної держави, знаходячи, однак, приклади для різних етапів з історії.

Процеси глобалізації, що набирають обертів в останні десятиліття, зробили сильний вплив на міграцію населення, а відповідно і на її вивчення. На думку глобалістів, інтенсивний рух капіталу як характеристика інтернаціоналізації незмінно тягне за собою і рух людей, роблячи міграцію ознакою глобалізації.

Такі міграційні потоки поряд з переміщенням товарів і капіталу сприяють розмивання меж і ослаблення суверенітету держав [30, р. 87–89]. У цілому глобалісти відзначають орієнтацію периферія – центр в міграційних потоках. Зростання економіки розвинених держав і проблеми в країнах, що розвиваються формують притягаючі і виштовхуючі чинники для сучасних мігрантів. Вплив глобалізації на міграцію докладно викладені в книзі теоретиків Стефана Каслса і Марка Міллера «The Age of Migration» [23]. Автори розглядають питання, присвячені глобалізації міграційного руху, етнічної, трудової міграції, міграційної політики та питань безпеки.

Американська соціолог Саскія Сассен – відома дослідниця глобалізації, урбаністики та міжнародної міграції, авторка терміну «глобальне місто» і кількох книг. У своїй книзі «The Mobility of Labor and Capital» Сассен доводить, що іноземні інвестиції в країни, що розвиваються сприяють лише збільшення еміграції, всупереч усталеній думці [36]. Авторка дотримується думки, що міграція, будучи багатостороннім явищем, не повинна залежати від політичних трендів. Сассен звертає увагу на роль міжнародних організацій у формуванні міграційних потоків. (Regulating Immigration in a Global Age: A New Policy Landscape) [35].

У 1990-ті рр. американський соціолог Дуглас Массей в співавторстві з іншими вченими спробував створити таку теорію міжнародної міграції, яка об'єднувала б кращі аспекти відомих підходів. У результаті з'явилася синтетична теорія міжнародної міграції. Міграція для Массея – наслідок широких процесів інтеграції в політичній, економічній і суспільного життя, наслідок економічного зростання. Згідно з його теорією, в міжнародних потоках над виштовхує факторами переважають притягують. Також учений доводить, що різниця в доході є головний фактор, який зумовлює міграцію – виникнення різниці не тягне за собою миттєве виникнення потоку, як і нівелювання зарплат – його миттєве припинення. Як і інші глобалісти, Массей звертає увагу на створювану мігрантами інфраструктуру (network), що відповідає за зв'язки з батьківщиною, з діаспорою, і грошові перекази [29, р. 143–153].

Гендерні аспекти – найважливіший сучасний напрям міграційної теорії. Аж до кінця ХХ ст. міграції майже не розглядалися як рух статей, тому що в фокусі досліджень в основному були механізми, а не учасники міграції. Початок гендерного вивчення міграції, який розглядає в основному міграцію жінок, пов'язують з активізацією феміністського руху в 1960–70-х рр. Одна з перших проблем, з якою зіткнулися дослідники – образ трудового мігранта міцно пов'язаний з чоловіком, хоча згідно із законами Равенштайна, жінки більш схильні до міграції, ніж володарі протилежної статі. За різними даними частка жінок в структурі міжнародної міграції коливається в районі 50 % [31, р. 13]. Гендерний підхід займається широким колом питань: зайнятість трудових мігрантів-жінок, переселенський поведінку, вплив чоловіків на прийняття рішення про міграцію, соціальний статус жінок-мігрантів, міграційна політика по відношенню до жінок-мігрантів, адаптація жінок, і багато іншого. Серед вчених, які вивчають гендерний аспект міграції, можна відзначити Мороквасіц,

Пайпер, Злотник, Ойші і ін., а також І. Равенштайна, що приділив увагу різному міграційному поведінки чоловіків і жінок.

Міграційні процеси набули з другої половини ХХ ст. глобальних масштабів. Міграція стала одним з основних чинників соціальних перетворень в глобалізованому світі. Під впливом міграції відбувається перетворення просторових соціальних відносин [25]. Процеси глобалізації посилюються з процесами міграції і впливають на соціокультурну динаміку цивілізацій. З одного боку, формується глобальний соціокультурний простір, посилюється взаємозв'язок країн і цивілізацій, їхній взаємний вплив, проникнення. З іншого, наростає процес цивілізаційного самосвідомості, акцентуація самотності культур. Одночасно спостерігаються процеси інтеграції та дезінтеграції, уніфікації і диференціації [13].

У рамках транснаціональної теорії актуально охарактеризувати сучасного транснаціонального мігранта, який здатний до перетину культурних кордонів та створення складних або гібридних товариств. Взагалі, деякі дослідники пропонують назвати нову модель міграційних процесів транснаціональною. В рамках транснаціонального феміністського аналізу (ТФА) розглядаються як локальні, так і глобальні контексти [28, р. 14–16]. Застосовуючи даний аналіз, Н. Девіс пропонує використовувати такі інструменти: «укорінення» (аналіз своєї власної геополітичної ситуації в рамках локальних кордонів), «дистанціювання» (рух до іншої перспективи всередині і за межами свого регіону), «транснаціональний діалог обережного включення» (транснаціональні взаємини на основі обережного, ретельно продуманого принципу включення) і «самовідображаючі» («саморефлектуючі») техніки (самопозиціонування в геополітичних програмах, будучи при цьому етично аполітичним дослідником).

Доцільно згадати мікроекономічну теорію індивідуального вибору (аналог макроекономічної теорії), згідно з якою індивіди роблять раціональний вибір на користь міграції, зіставляючи можливі втрати і придбання від переїзду.

Згідно «теорії поштовху – тяжіння», причини міграції лежать в комбінації чинників поштовху (спонукають людей залишати місце свого походження) і факторів тяжіння (є привабливими для них в інших регіонах). Наприклад, факторами поштовху можуть бути низький життєвий рівень і економічні можливості, неможливість влаштувати особисте життя і зустріти гідного супутника життя і т.д.; а факторами тяжіння – ширші економічні можливості, можливість зустріти бажаного партнера і створити з ним сім'ю тощо.

Проблематика міграції на практиці невіддільно пов'язана з питаннями біженства і біженців, адже, незважаючи на те, що мігранти не у всіх випадках є біженцями, усі біженці завжди є мігрантами. Перші спроби закріплення в міжнародному праві поняття «біженець» відносяться до періоду діяльності Ліги Націй. Для договорів тієї епохи характерним є поширення цього поняття на групи іноземців, які не користуються захистом держави походження [18]. Одним із основних документів, що визначає поняття «біженець» як міжнародноправовий термін, є Статут Міжнародної організації у справах

біженців (1948 р.). Згідно з цим документом біженцями визнавалися, передовсім, жертви фашистських режимів та особи, які розглядались як біженці до початку Другої світової війни із причин расового, релігійного або національного характеру, чи з огляду на їхні політичні переконання [22]. До інших категорій біженців зараховували осіб, які не могли або не хотіли користуватися захистом своєї держави (пп. 2, 3 розд. А). Крім того, в окрему групу біженців у цьому документі були виділені безпритульні діти, що перебувають за межами країни походження (п. 4 розд. А) [22, с. 47]. Дана норма – перше і єдине визначення «дітей-біженців» як складової загальної категорії біженців.

Наступним міжнародним документом, що розкриває зміст поняття «біженець», став Статут УВКБ ООН. У Статуті, прийнятому резолюцією 428(V) Генеральної Асамблеї ООН, цей термін вперше вживається в сучасному міжнародно-правовому значенні і позначає негромадянина, що має цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства або політичних переконань і не користується захистом власної держави [16]. Поняття «біженець» охоплювало також осіб, які отримали цей статус за договорами, прийнятими під егідою Ліги Націй, а також біженців, що підпадають під компетенцію МОБ. З числа біженців виключалися особи, що користуються захистом інших установ системи ООН, а також особи, які вчинили злочини проти миру і людяності, військові й важкі неполітичні злочини, а так само діяння, що суперечать цілям та принципам ООН.

Незважаючи на те, що Статут УВКБ ООН приймався з метою регламентації діяльності цього допоміжного органу ООН, очевидним є факт, що основна відповідальність за забезпечення міжнародного захисту біженців покладається на держави.

Ситуація після Другої світової війни істотно ускладнила вирішення проблеми біженців. Діяльність МОБ з переселення біженців була негативно сприйнята соціалістичними країнами. Холодна війна призвела до ліквідації МОБ й фактичного бойкоту нових ініціатив ООН щодо біженців з боку СРСР і його сателітів. Соціалістичні країни не фінансували роботу Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, не брали участі (за винятком Югославії) в роботі конференції, яка розробляла Конвенцію ООН про статус біженців (1951 р.), а також не приєднувалися до даної Конвенції.

Водночас, Конвенція 1951 р., розроблена з метою вирішення проблеми біженців у післявоєнній Європі, стала згодом універсальним інструментом забезпечення міжнародної захисту [9]. У Конвенції та Протоколі 1967 р., що стосується статусу біженців, розкривається зміст поняття «біженець», визначаються умови, за наявності яких біженець втрачає свій статус, а також категорії осіб, на яких не поширюється дія Конвенції [6]. Також Конвенція забороняє вислання та примусове повернення осіб, що отримали статус біженців. Вона встановлює можливі правові режими для біженців, що включають права та обов'язки біженців щодо держав, що надають їм притулок [7]. Більше 140 держав, які приєдналися до Конвенції 1951 р. або до Протоколу

до неї 1967 р., використовують це визначення в своєму законодавстві та практиці щодо забезпечення міжнародного захисту біженців [12].

Оскільки у Конвенції про статус біженців (1951 р.) існувало два обмеження щодо поняття «біженець», які створювали суттєві перешкоди на шляху вирішення проблем біженців, забезпечення їхніх прав і свобод на належному рівні: часове (право вважатися біженцем не поширювалося на осіб, що стали такими в результаті подій, що відбулися після 1 січня 1951 р.) та географічне (зазначені події означають або події, які відбулися в Європі до 1 січня 1951 р. або події, які відбулися в Європі або в інших місцях до 1 січня 1951 р.), у Протоколі щодо статусу біженців (1967 р.) поняття «біженець» було конкретизовано за часовою ознакою [15].

Відповідно до п. А (2) ст. 1 Конвенції про статус біженців (1951 р.) основною умовою, за наявності якої особу можна кваліфікувати як біженця, є її обґрунтоване побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, віросповідання, громадянства, політичних переконань чи на основі належності до визначеної соціальної групи [9]. Додатковою умовою визнання особи біженцем є відсутність у неї громадянства країни, яка надала притулок. Статус біженців застосовується до осіб, які більше не можуть користуватися захистом держави, громадянами якої вони є, адже вони її покинули. Особи, що рятуючись від переслідувань перетнули міждержавний кордон, але прямують у країну, громадянами якої вони є, не можуть розглядатися як біженці, оскільки вони можуть скористатися правом на захист в цій країні [17, с. 182].

Біженці на території країни перебування користуються всіма правами людини, які мають універсальний характер та закріплені на міжнародному рівні разом з іншими категоріями населення (громадянами держави перебування, іноземцями, особами без громадянства). Заборонено карати біженців за незаконний в'їзд на територію держави перебування чи висилати у країну, де їхньому життю та здоров'ю загрожує небезпека [19, с. 406].

Не можуть вважатися біженцями такі категорії осіб:

- «економічні біженці», тобто особи, які залишили свою країну з економічних міркувань;
- «екологічні біженці» («техногенні біженці»), тобто особи, які були змушені залишити місце свого постійного проживання (шляхом переміщення як в межах власної країни або перетинання її кордону) внаслідок різкого погіршення стану навколишнього середовища, через екологічні катастрофи або негативні наслідки техногенного розвитку;
- жертви природних катастроф;
- особи, які вчинили злочини проти миру, військові злочини або злочини проти людства;
- особи, що вчинили раніше злочин неполітичного характеру за межами країни, яка надала їм притулок, і до того, як вони були допущені до цієї країни як біженці;

– особи, які вчинили інші дії, що суперечать цілям та принципам діяльності Організації Об'єднаних Націй.

Отже, поняття «біженець» містить два критерії:

– позитивний – тобто сукупність ознак, за наявності яких особа може бути визнана біженцем;

– негативний – тобто сукупність ознак, за наявності яких особа не може бути визнана біженцем або втрачає статус біженця.

До числа біженців не належать переміщені особи, тобто ті особи, які покинули визначений конфліктний регіон держави і поселилися в іншому регіоні цієї держави [21, с. 265].

Положення щодо статусу біженців містяться також у низці інших міжнародних документів, зокрема:

– Конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949 р.). Відповідно до статті 44 цієї Конвенції, будь-яка держава не має права вороже поводитися з біженцями, які фактично не перебувають під захистом жодного уряду, лише на підставі їхньої юридичної належності до держави-супротивниці [10];

– Угоді про скасування віз для біженців (1959 р.), яка, зокрема, визначає, що біженці, які законно проживають на території однієї з держав-учасниць Угоди, за певних умов звільняються від зобов'язань набуття візи для в'їзду чи виїзду з території іншої держави. До числа таких умов належать наявність у біженців чинних проїзних документів та перебування на території держави не більше 3 місяців [3];

– Конвенції Організації африканської єдності, з конкретних аспектів проблем біженців в Африці (1969 р.), відповідно до якої термін «біженець» може бути застосований до будь-якої особи, котра, через зовнішню агресію, окупацію, іноземне домінування або події, що серйозно порушують громадський порядок на території всієї країни чи її певної частини, була змушена залишити місце свого проживання з метою пошуку притулку в іншому місці поза межами країни свого походження або національності [5];

– Конвенції про статус апатридів (1954 р.), яка розкриває поняття «апатрида» як особу, котра не розглядається як громадянин/ка будь-якою державою з огляду на її закони. Апатриди можуть бути визнані біженцями, однак необов'язково кожен біженець може вважатися апатридом [11];

– Декларації ООН про територіальний притулок (1967 р.), яка закріплює право будь-якої особи, у тому числі і біженця, на притулок та використання притулку. Позбавленими права на притулок є особа (біженець), відносно якої існують обґрунтовані підозри у вчиненні злочинів проти миру, військові злочини або злочини проти людства. Окрім того, у Декларації закріплюється основний гуманітарний принцип заборони примусового повернення [1];

– Додатковому протоколі (1977 р.) до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. У його статті 73 передбачається, що біженці й апатриди, згідно з відповідними міжнародними актами, прийнятими зацікавленими сторонами, або у відповідності до

національного законодавства держави, що надала притулок, чи держави проживання, користуються захистом, який надається у відповідності до частин I і III Четвертої Женевської конвенції [2];

– Європейській угоді про передачу відповідальності за біженців (1980 р.), яка була прийнята з метою створення законних підстав для перебування біженців на території інших держав (зокрема щодо можливості передачі однією державою відповідальності за біженців) [4].

Протягом багатьох десятиліть дослідженням міграції займалися в основному економісти, соціологи і демографи, в той час як політичне вивчення міграційних процесів і їх вплив на структуру і політику сучасних держав залишалися нерозвиненими. По суті ж міграція населення є однією з важливих складових все більш ускладнюється системи внутрішньодержавних і міждержавних відносин. У світлі загострилася глобальної конкуренції, транснаціоналізації політичного і економічного простору вона впливає на характер і сутність політичних процесів, на політичну систему будь-якого сучасного держави. Тому з середини 80-х рр. минулого століття політико-державна складова процесів міграції стала предметом вивчення науковців-політологів і правників [30].

У сучасній політичній теорії міграція розглядається в двох вимірах:

- загальнодержавному;
- ситуаційно-політичному.

У першому випадку мова йде про вплив міграційних потоків на соціально-політичний устрій держави і національну ідентичність його громадян, систему внутрішньодержавних відносин і політичну культуру, на людський потенціал держави, що зумовлює роль і місце країни на зовнішньополітичній арені. Одним з основних питань, що вивчаються в рамках даного виміру, є контроль над міграційними потоками і, відповідно, вироблення правил в'їзду, виїзду і перебування на території національних держав. Іншими словами, мова йде про міграційну політику держав.

Ситуаційно-політичний вимір міграції зумовлює увагу політологів до проблем національної безпеки і загроз, які несуть неконтрольовані і нелегальні міграційні потоки. Особливо актуальною ця проблема стала після 11 вересня 2001 р., коли більшість індустріально розвинених країн світу сконцентрувалися на вирішенні трьох головних завдань – «запобігання, покарання, захист» (в англійській мові зазвичай використовується термін 3P – preventing, prosecuting, protecting) [20].

У рамках другого виміру мігранти та їхні об'єднання розглядаються як політичні актори, які беруть безпосередню участь у політичному житті держав або стають суб'єктами впливу різних політичних сил, як в країнах результату, так і в приймаючих країнах. У зв'язку з цим гостро постає питання адаптації та інкорпорації мігрантів в суспільство і соціально-політичну систему національних держав. Вплив процесів міграції на інститут громадянства національних держав, електоральна поведінка і формування різних державних політик розглядаються більшістю політологів в світлі проблем адаптації мігрантів.

Діаспорні спільноти і транснаціональні мережі мігрантів, включені в суспільну систему країни перебування, відіграють дуже важливу роль і в політичному житті країни результату.

Історичні дослідження мігрантських спільнот і мереж свідчать про високий ступінь залучення діаспор в політичне життя ще понад сто років тому. Форми залучення діаспор в політичне життя можуть купувати найрізноманітніший характер, а вектор напрямку політичної діяльності може бути спрямований як в сторону приймаючої країни, так і в бік країни результату.

Найбільш поширеними формами політичної діяльності діаспор є електоральні та інші політичні акції, лобіювання інтересів країни результату в приймаючій країні, надання впливу на країну результату шляхом підтримки уряду або опозиції, фінансова та іншого роду підтримка політичних партій, рухів та неурядовим організаціям країни результату, сприяння вирішенню конфліктів в країні результату або їх розпалювання.

Отож, проблемне поле міграційної політики сягає багатозначності її суперечливості як політичної, так і міграційної сфер. Різноманіття підходів до понять «політики» і «міграційного процесу» породжує різні точки зору на бачення міграційної політики. Протириччя виразно проявляються у відмінності визначень міграційної політики: більшість з існуючих її визначень мають надмірно вузький характер і не розкривають повною мірою її суті. Однак, з огляду на, що питання стосовно форми, змісту і ефективності стратегій державної міграційної політики ще далеко не вирішене, слід звернути увагу на весь спектр пропонованих трактувань, підходів до розуміння, пропозицій за змістом, спрямованості і методів реалізації міграційної політики.

Серед зарубіжних фахівців утвердилася точка зору, що міграційна політика – це визначена система заходів. На думку експертної ради країн ЄС, найбільш ефективним і універсальним методом регулювання потоку біженців і іммігрантів є введення уніфікованих в'їзних документів для всіх держав регіону, це питання стало ключовим пунктом Шенгенської угоди. Система заходів щодо «ефективного прикордонного контролю і вибіркового обмеження імміграції», названа «політикою контрольованої імміграції», була схвалена всіма країнами-членами Шенгенської групи в якості бази для спільних дій. Імміграційна політика країн ЄС базується, головним чином, на контрольних і обмежувальних заходах. Особливе місце в їх ряду займають контроль за міжнародними транспортними перевезеннями, а також депортація іммігрантів [37, Р. 80-81].

Відмінною рисою більшості формулювань міграційної політики є визначення її через систему заходів. З нашої точки зору, даний «інструментальний» підхід надмірно вузьке. В останні роки здійснення конкретних заходів міграційної політики стало вельми серйозною політичною, юридичною та фінансовою проблемою. Стає все важче вважати, що імміграційна політика діє просто як шлагбаум на шляху до ринку праці.

Висновки. Сучасні міграційні процеси та їхні наслідки змушують до розробки ефективної стратегії міграційної політики задля забезпечення національної безпеки держави. Оскільки міграція є вагомим чинником впливу на

демографічну ситуацію, формування національного й регіональних ринків праці, то держава повинна чітко визначити свою міграційну політику, яка дала б змогу не тільки успішно вирішувати повсякденні проблеми міграційних процесів, а й впливати на їхні причини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Декларація ООН про територіальний притулок (1967 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_316.
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200.
3. Європейська угода про передачу відповідальності за біженців (ETS N 107) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_306.
4. Європейська угода про скасування віз для біженців (ETS N 31) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_311.
5. Конвенція 1969 года по конкретным аспектам проблем беженцев в Африке // Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / сост. Ю.Л. Сарашевский, А.В. Селиванов. – Мн.: Тесей, 2000. – 464 с.
6. Конвенция о статусе беженцев // Права человека: Сборник международных договоров. Т. I, ч. 2. С. 740—741.
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про статус біженців (1951) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_011.
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про статус біженців (1951) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_011.
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про статус біженців 1951 р. [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_011.
10. Конвенція про захист цивільного населення під час війни, Женева, 12 серпня 1949 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
11. Конвенція про статус апатридів (1954 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_232.
12. Куріна К. А. Поняття «біженець». Особливості правового статусу // Молодий вчений. – 2018. – № 25. – С. 214–216. – URL <https://moluch.ru/archive/211/51709/> (дата звернення: 22.09.2019).
13. Нехаєнко Ю. М. Трансформація гендерного символічного пространства в умовах глобалізації : Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ростов н/Д, 2006.
14. Николаєвський В. М. Теоретико-методологічні засади вивчення міграції населення // В. М. Николаєвський, Н.Є. Прохоренко // Вісник міжнародного слов'янського університету. – 2009. – Т.12. – №1. – С. 34-30 (с. 36).
15. Протокол щодо статусу біженців (1966) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363
16. Пункт 6 Статуту УВКБ ООН визначає осіб, на яких поширюється компетенція Управління, в тому числі осіб, «які, в результаті подій, що відбулися до 1 січня 1951 р. і в силу цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства або політичних переконань, виходять за межі країни своєї громадянської належності та не можуть користуватися захистом уряду цієї країни або не бажають користуватися таким захистом або внаслідок таких побоювань, або з причин, не пов'язаних з міркуваннями особистої зручності». (п. 6 А ii), а також всіх інших осіб, які внаслідок яких зазнає або випробуваних цілком обґрунтованих побоювань переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства або політичних переконань, знаходяться поза країни своєї громадянської належності або не можуть або, з причин зазначених побоювань, не бажають користуватися захистом уряду країни своєї громадянської належності». (п. 6 В) // Права людини: Збірник міжнародних договорів. Т. I, ч. 2. Нью-Йорк; Женева: ООН, 1994. С. 766-768.

17. *Римаренко Ю. І.* Міжнародне міграційне право. Підручник. Університетський курс / Ю. І. Римаренко. – Київ : КНТ, 2007. – 640 с. – С. 182.
18. Соглашение о выдаче удостоверений личности русским и армянским беженцам, о дополнении и внесении изменений в Соглашения от 5 июля 1922 г. и 31 мая 1924 г.; Соглашение о распространении на другие категории беженцев некоторых мер, принятых в пользу русских и армянских беженцев; Временное соглашение о статусе беженцев, прибывающих из Германии; Конвенция о статусе беженцев, прибывающих из Германии; Дополнительный протокол к Временному соглашению и Конвенции о статусе беженцев, прибывающих из Германии, подписанным в Женеве соответственно 4 июля 1936 г. и 10 февраля 1938 г. // Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / Сост. Ю. Л. Сарашевский, А. В. Селиванов. Мн.: Тесей, 2000. С. 8, 14, 23, 31, 42.
19. *Теліпко В. Е.* Міжнародне публічне право : навчальний посібник ; за заг. ред. А. С. Овчаренко / В. Е. Теліпко, А. С. Овчаренко. – Київ : Центр учбової літератури, 2010. – 608 с. – С. 406.
20. Террористы передвигаются в тени мигрантов // WashingtonProFile. 06.10.2005. <http://www.washprofile.org/ru/node/3964>.
21. *Тимченко Л.Д.* Міжнародне право : підручник / Л. Д. Тимченко, В. П. Кононенко. – Київ : Знання, 2012. – 631 с
22. Устав Международной организации по делам беженцев 1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://unhcr.ru/fileadmin/files/docs/Documents/%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2_%D0%A3%D0%92%D0%9A%D0%91_%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf.
23. *Castles S., Miller M.* The age of migration: international population movements in the modern world. London : Macmillan. 1993. 306 p.
24. *Deleva Ž.* Conceptualizing Migration in Europe: Selected Theoretical Approaches // Institute of European Studies and International Relations Faculty of Social and Economic Sciences Comenius University Working Paper. 2010. № 04. P. 3–4
25. *Giddens A.* Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1990.
26. *Harris J., Todaro M.* Migration, Unemployment, and Development: A Two-Sector Analysis // The American Economic Review. 1970. № 60. P. 126–142
27. *Lee E.* A Theory of Migration // Demography. 1966. № 3. P. 47–57
28. *Lykke N.* Between Particularism, Universalism and Transversalism. Reflections on the Politics of Location of European Feminist Research and Education. Transnational Feminism and Local Perspectives: Theories, Practices and Analytical approaches. European University of St. Petersburg, Russia. 2006. September, 14–16.
29. *Massey D.* A Synthetic theory of international migration // World in the mirror of international migration. 2002. № 10. P. 143–153
30. Migration Theory. Talking across Disciplines / Edited by Caroline B. Brettell and James F. Hollifield. New York : Routledge. 2000. 224 p.
31. *Oishi N.* Gender and Migration: An Integrative Approach // The Center for Comparative Immigration Studies CCIS University of California working paper. 2002. № 49. P. 1–18.
32. *Ravenstein E.* The Birthplace of the People and the Laws of Migration // The Geographical Magazine. 1876. № 3. P. 173–177, 201–206, 229–233.
33. *Ravenstein E.* The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society. 1885. № 46. P. 167–235.
34. *Ravenstein E.* The Laws of Migration: Second Paper // Journal of the Royal Statistical Society. 1889. № 52. P. 241–305.
35. *Sassen S.* Regulating Immigration in a Global Age: A New Policy Landscape // Annals of the American Academy of Political and Social Science. 2000. № 570. P. 65–77.
36. *Sassen S.* The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow. New York : Cambridge University Press. 1988. P. 240.
37. *Stetter St.* Regulation migration: authority delegation in justice and home affairs // Journal of European Public Policy, Vol. 7, 2000. P. 80–81;
38. *Stouffer S.* Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance // American Sociological Review. 1940. № 5. P. 845–867

39. *Zelinsky W.* The Hypothesis of the Mobility Transition // *Geographical Review*. 1971. № 61. P. 219–249.

40. *Zipf G.* *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge : Addison-Wesley Press. 1949. 573 p

41. *Zipf G.* The (P1P2 / D) hypothesis: on the intercity movement of persons // *American Sociological Review*. 1946. № 11. P. 677–686.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2019

Прийнята до друку 01.09.2019

THE MIGRATION PHENOMENON IN SCIENTIFIC DISCOURSE AND THE SOURCES OF MIGRATION POLICY STUDIES

Victor Sychov

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000, tel. (032) 2394132,
e-mail: mr.victorsychov@gmail.com*

Migration processes are highlighted as a social phenomenon that determines the state of both individual states and the entire world community. It is emphasized that today migration is one of the most urgent problems not only of social, but also economic and political spheres. In recent decades, there has been a significant revival of migration processes associated with political and socio-economic upheavals in the lives of many countries in the world. The complexity of this phenomenon often leads to contradictions between the interests of the state (including the entire world community as a global mechanism of social organization) and the rights of an individual, nation, ethnic group. In this regard, migration processes are a means of adapting people to the changes that are happening, which explains the relevance of their comprehensive research. Numerous statistics on migration processes, as well as other data in the field of migration research, need to be considered, which will make some migration fluidity more understandable and possibly more controlled and manageable. Concepts such as «migration», «migration process» and their relation are considered. The basic conceptual models (bases) of migration policy are investigated.

Keywords: migration; migration policy.